

11. היישוב החדש (1882–1917): המסגרת ההיסטורית וקווי היסוד

דמותו של היישוב החדש ומאפייניו העיקריים

שלושים וחמש השנים שעברו בין ראשיתה של העלייה הראשונה, ב־1882, לבין כיבוש הארץ על־ידי בריטניה ומתן הצהרת ב־לפֿור, ב־1917, היו שנות מפנה בתולדות היישוב היהודי בארץ. בתקופה זו השתנתה מן היסוד דמותו של היישוב היהודי בארץ בהשוואה לדמותו במאות השנים קודם לכן, ואף בהשוואה לדמותה של החברה היהודית בגולה. אם קודם לכן היה ליישוב היהודי בארץ מעמד של "שוליות" בהיסטוריה היהודית והמגמות המרכזיות שעברו על עם ישראל בגולה נגעו בו רק נגיעה רופפת, הנה בתקופה זו היתה היווצרותו של היישוב החדש פועל יוצא מתמורות עמוקות ורכות היקף שחלו בחברה היהודית המזרח־אירופית והמערב־אירופית, וגם במקצת מארצות האימפריה העות'מאנית. בתוך זמן קצר נמצא היישוב היהודי מכטא ומחולל כאחד תמורה מעמיקה ומיוחדת במינה בתולדות עם ישראל. בניינו והתפתחותו הפכו ליעד לאומי מרכזי, מלווה שאיפות מדיניות, תרבותיות וחברתיות מרחיקות לכת.

ביישוב החדש השתלבה איריאולוגיה לאומית וחברתית מודרנית בטכנולוגיה ובידע מערביים, והוא היה גורם ראשון במעלה במודרניזציה וב"אירופיזציה" של ארץ־ישראל. בהעדר גורם מכוון ריכוזי כלשהו התגבש היישוב, בחלקו חדור שאיפות לאומיות ומודרך על־ידי "חזונות" ו"אוטופיות", שלבים שלבים, בקצב מיוחד לו, עם צרכים משלו וכיוון משלו – עד שהתפתחותו זו נקלעה לסיטואציה בינלאומית חד־פעמית ומשנה סדרי עולם: מלחמת־העולם הראשונה.

יישוב יהודי
ליעד לאומי

תקופת השנים שבין 1882 למלחמת־העולם הראשונה נחלקה בדרך־כלל בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב לשתי תקופות משנה: תקופת העלייה הראשונה (1882–1903)

תקופות
המשנה

ותקופת העלייה השנייה (1904–1914). חלוקה זו באה כדי להבליט את האופי השונה שהיה לשתי קבוצות העילית בשתי העליות הללו: מצד אחד המתיישבים כמושבות ומצד שני העלייה העובדת של פועלים-חלוצים. הראשונה ראתה בהון הפרטי ובדפוסי הבעלות הפרטית על הקרקע את הצורה ההתיישבותית העדיפה; השנייה טענה לבכורתו של מעמד הפועלים ולעדיפות ההתיישבות השיתופית. המאבק העז שניטש בין איכרי המושבות ובין הפועלים המאורגנים החריף במרוצת התקופה את הקיטוב בין תדמיותיהן של שתי העליות הללו, אך למעשה, ובמסגרת התקופה הנדונה, היו הפועלים בעלי ההכרה הלאומית-חברתית מיעוט מבחינת מספרם, והשפעותיהם על מגמות ההתיישבות היו מצומצמות יחסית. משמעותה ההיסטורית של מגמה זו נתגלתה רק בשנים שיבואו. למעשה היו רוב העולים במשך כל התקופה הזאת מבני המעמד הבינוני הנמוך – סוחרים קטנים, רוכלים, בעלי-מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים מזה, וחסרי מקצוע ודלת עם חסרת רכוש מזה. חלקם הגיעו ארצה בקבוצות מאורגנות ועם יער ברור, רובם הגיעו לבדם, ללא יעד ברור וללא הָכוּונה או סיוע. דרכי קליטתם של שני סוגים אלה היו שונות בתכלית: הקבוצות שהתארגנו עוד בארצות המוצא שלהן התיישבו ב"קולוניות", הן המושבות, ואילו הבודדים, שהיו כאמור הרוב, התיישבו בדרך-כלל בעיר.

נראה אפוא שחלוקת פרק זמן זה לתקופות אינה צריכה להיעשות לפי אופי קבוצות העילית שבשני המחנות. תאריכי המפנה בתוך התקופה הם שנת 1900, שבה הועברה הנהלת המושבות מידי הברון רוטשילד לידי יק"א, ושנת 1908, שבה נוסד ביפו "המשרד הארצישראלי" של ההסתדרות הציונית. השפעה רבה על התפתחות היישוב היתה למאורעות הפוליטיים שהתחוללו באימפריה העות'מאנית, ובראשם מהפכת "התורכים הצעירים" ב-1908 ותפוצת השלטון באיסתנבול אחרי-כן, לתוקי ההגירה וההתיישבות העות'מאניים, לתנורות של הגאות והשפל בכלכלה הארץ-ישראלית ולמאורעות הגדולים בתולדות עם ישראל והתנועה הציונית: "סופות כנגב", פרעות קיישינב, הקונגרס הציוני הראשון בקבל ב-1897 ו"פולמוס אוגנדה" בשנים 1903–1904, שסיומו שילב שילוב סופי את רעיון הריכוז הטריטוריאלי עם רעיון התחייה הלאומית בארץ-ישראל.

למן שנות השמונים של המאה התשע-עשרה השתפרו תנאי החיים בארץ, כך שלדיכוי הטבעי היתה השפעה ניכרת על גידול האוכלוסייה. אך באוכלוסייה היהודית נשארה העלייה, בשנותיה הראשונות, הגורם המרכזי בגידולו של היישוב. בשנים 1882–1903 עלו ארצה בין 30,000 ל-40,000 עולים, שבאו בשלושה גלים: 1882–1884; 1890–1891 ("העלייה המבוהלת" או "עליית טיומקין", שהקיפה כ-8,000 נפש); ו-1900–1903. בתקופת העלייה השנייה עלו ארצה כ-35,000 עד 40,000 נפש. מספר העולים מדי שנה לא היה אחיד. בראשית 1882, למשל, עלו כ-3,000 עד 4,000 עולים, ואילו בחודשים ניסן ותמוז תרנ"א (1891) בלבד עלו כ-5,000 עולים; בכל שנת 1913, ערב המלחמה, עלו ארצה כ-3,000 עולים.

לא כל העולים נקלטו בארץ. ממדי הירידה אינם ידועים בוודאות, אך היו תקופות שבהן היה שיעור הירידים גרול. ב-1900, למשל, כשנודע שהברון רוטשילד הסיר את חסותו מעל המושבות, והיה חשש מפני שבר כלכלי עמוק ואבטלה רבה, היתה תנועת ירידה ניכרת; יש המעריכים את שיעור הירידה בקרב עולי "העלייה העובדת" בעלייה השנייה, שמספרם היה כ-6,000 נפש, כ-90%. האוכלוסייה היהודית בכללה בארץ גדלה

הגידול
הדמוגרפי

מ-24,000 נפש בקירוב בשנת 1882 (0.3% מכלל האוכלוסייה היהודית בעולם) ל-55,000 נפש בקירוב בשנת 1904 ול-85,000–90,000 ערב מלחמת-העולם הראשונה (0.6% מכלל האוכלוסייה היהודית בעולם). במרוצת התקופה נוספו אפוא ליישוב היהודי בארץ בין 60,000 ל-70,000 נפש בקירוב, מהם כ-45,000 עולים שהשתקעו בה. בתוך אוכלוסייה זו נמנו עם היישוב החדש בשנת 1904 כ-10,000 נפש, וב-1914 כ-30,000 נפש, מתוכם כ-12,000 נפש ביישובים חקלאיים.

עליית יהודי
תימן

מקום מיוחד שמור בתקופה זו לעלייתם של יהודי תימן, שמבחינה תרבותית וסוציולוגית היו חלק מן היישוב הישן, ואילו מבחינת רפואי קיומם היו חלק מן המערכת הכלכלית של היישוב החדש. עליית התימנים החלה כחג השבועות תרמ"א (1881) ונמשכה ברציפות עד מלחמת-העולם הראשונה, בשני גלים עיקריים: מ-1881 עד 1906 ומ-1907 עד 1914. המניע לעלייה זו היה הלחץ הכלכלי הכבד וגזרות השלטון, אך לכך נחלו גם גוונים משיחיים ואמונה נלהבת בנחיצות שבקיום מצוות יישוב הארץ. בסוף התקופה נמנו בארץ כ-5,000 יהודים מתימן, רובם בידושלים והשאר כיפו ובמושבות יהודה. בתקופה זו עלו ארצה יהודים גם מצפון אפריקה, מארצות הפלָקן, מבוכרה, מגרוזיה ועוד. ב-1916–1918 היו בארץ, לפי מפקד שערך "המשרד הארצישראלי", 11,000 ספרדים, 4,400 תימנים, 1,900 פרסים, 500 כורדים, 500 כבלים ועולי עיראק, 1,100 סורים ואחרים.

התפרוסת
הגיאוגראפית

בתפרוסת הגיאוגראפית של היישוב היהודי בארץ חל שינוי מהותי ומהפכני במהלך התקופה. התורעה הגיאוגראפית של בני הזמן התייחסה לארץ-ישראל ולסוריה כאל יחידה גיאוגראפית אחת, אך הנסיבות הפוליטיות צמצמו את מפת ההתיישבות לתחומי ארץ-ישראל המערבית ויצרו בה כמה גושים של התיישבות יהודית רצופה. הנקודות החקלאיות קמו בקרבת מרכזי יישוב עירוני או דרכים ראשיות, או במקומות שנחשבו ראויים להתיישבות חקלאית המתבססת על גירול דגנים. גושי התיישבות יהודית היו בגליל העליון המזרחי, בגליל התחתון המזרחי, בגוש חררה-עתלית, באיזור פתח תקוה-כפר סבא ובשפלת יהודה, מבאר טוביה ער ראשון לציון. עד 1914 היו בבעלות יהודית למעלה מ-420,000 דונם קרקע בארץ-ישראל המערבית, אך מהם היו רק 212,000 מעובדים. לתפרוסת היישובית היהודית יש להוסיף את ירושלים שמחוץ לחומות, את שכונות יפו ותל אביב ועוד. בין הנקודות החקלאיות לבין עצמן ובין לבין היישובים העירוניים, ובעיקר יפו, היתה שותפות נרחבת וניידות פועלים, בעלי-מקצוע, סתורות ושירותים.

מקומה של ארץ-ישראל בהיסטוריה של עם ישראל ובתודעה הלאומית למן שנות השמונים

ההגירה
כתנועה
עממית
וכתופעת קבע

התופעה המרכזית בתולדות עם ישראל למן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה ועד מלחמת-העולם הראשונה היתה נחשול ההגירה רב-הממדים ממזרח אירופה שפניו מערבה. מנקודת התצפית של תולדות הארץ קיבלה תופעה זו מימד היסטורי מכריע בשל הטייתו של קילוח דק מנחשול הגירה זה לארץ-ישראל. ההגירה היהודית ממזרח אירופה הגיעה בשנים 1881–1914 ל-2.5 מיליון נפש בקירוב (מתוך קרוב ל-35 מיליון מהגרים

מאירופה (כתקופה זו). ויצרה את המרכז היהודי החדש. בארצות-הכרית, שאליו היגרו בשנים 1881–1898 כחצי מיליון נפש (91.7% מכלל ההגירה), ובשנים 1899–1914 – כ- 1.5 מיליון נפש (85.6% מכלל ההגירה). ההגירה לארץ-ישראל היתה בשיעור של שניים-שלושה אחוזים מכלל ההגירה היהודית הזאת (בלא להביא בחשבון את ההגירה הפנימית בתוך רוסיה עצמה).

עד 1870 כמו רוב המהגרים היהודים ממערב אירופה, אך למן שנה זו ואילך הפכה ההגירה לתופעת קבע ולתנועה עממית יהודית במזרח אירופה. פוגרומים אלימים יצרו דחף הגירה במחוזות שונים, אך ההגירה היתה תהליך עמוק ומתמשך לאורך כל התקופה. הגורם הראשון להגירה היה הגידול הדמוגרפי חסר התקדים של העם היהודי כמאה התשע-עשרה – מ-3 מיליוני נפשות כ-1800 ל-7.5 מיליוני נפשות בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה (מתוך זה ישבו כ-1897 למעלה מ-5 מיליון ברוסיה) ול-12–13 מיליוני נפשות ב-1900. הלחץ הדמוגרפי הזה כתוככי הפלכים של "תחום המושב" כמזרח וברוס-מזרח רוסיה, בגליציה ובפולין חרל על אף ההגירות הפנימיות. הכלכלה המזרח-אירופית לא היתה מסוגלת לקלוט לחץ זה, והתחיקה הממלכתית שנחקקה אז היתה מיוערת לצמצם את מקורות התעסוקה ולמנוע יצירת מבנה תעסוקה וכלכלה חדש, לרחוק את רגלי היהודים מן הכפר ומן העיר כאחד. עורף האוכלוסייה הכפרית המקומית, הלא-יהודית, ומצוקה כלכלית עזה, שהיתה מלווה מרי פעם כבצורת קשה ובמגפות, החריפה את האנטישמיות העממית הברוטאלית ודרבנה הגירה אל עבר "הגבולות הפתוחים של המערב", ושיפור אמצעי התחבורה – הרכבת וספינות הקיטור – יצרו מסלולי הגירה קבועים וסדירים.

ציוני הדרך של האנטישמיות הממלכתית והעממית והמאורעות שעוררו הגירה היו: ה"סופות בנגב", שנמשכו מאפריל 1881 עד אמצע 1884, רעב ובצורת במזרח וברוס-מזרח רוסיה ב-1891–1892, פרעות קייסינב ב-1903 והפוגרומים על רקע מלחמת רוסיה-יפן בשנים 1904–1905. השיא היה במלחמת-העולם הראשונה ובמלחמת האזרחים שלאחריה.

לגבי רוב היהודים הביא העירן החדש להתערערות המסגרות הישנות ולאי-כיטחון פיסי, והם כחרו בדרך של הגירה סטיכית: מהגרים, מגורשים ופליטים נהרו אל מעבר לגבולות המדינה. ארגונים פילאנטרופיים כלל יהודיים באו לעזרת נחשול המהגרים ואף ניסו לווסתו, אך ללא הצלחה. חברת יק"א (ראשי תיבות של "החברה להתיישבות יהודים", *Jewish Colonization Association*), שהקים כשעתו (בשנת 1891) הכרוך מוריס דה הירש, ניסתה לכוון מקצת המהגרים להתיישבות חקלאית לארגנטינה. בתוך תנועת הגירה זו יצרה המציאות של חורבן ושקיעת העולם היהודי תודעה לאומית חרשה בקרב חוגי משכילים ודתיים כאחד. האכזבה מסיכויי האמאנציפאציה, לחץ הרוסיפיקאציה, האנטישמיות העממית הברוטאלית, האנטישמיות הממלכתית וכן אדישותה של דעת הקהל הליבראלית והסוציאליסטית – כל אלה חידדו את תודעת האנומאליה של הקיום היהודי בגולה וחזיקו את השפעת רעיונות התחייה הלאומית, שהיו קודם לכן נחלתו של חוג מצומצם ביותר. השאיפות לתחייה לאומית ומלחמות שחרור לאומיות, בעיקר בפלמן, העלו מגוון של חיפושי ררך ונוסחאות של שינוי ערכים. לחוגי האינטליגנציה נראתה ההגירה כנחשול אנושי חסר כיוון ומטרה. בעוד שחוגים דתיים חששו מפני התפוררות

תגובת האינטלי-גנציה היהודית

אורח החיים הדתי כ"עולם החדש" האורבאני-אינדוידואליסטי, חששו החוגים הלאומיים שההגירה תפורר את הקיבוץ היהודי ותיטול ממנו אח אישיותו העדתית המיוחדת. על רקע זה הופיע רעיון ה"אוטואמאנציפאציה" והריכוז הטריטוריאלי, שמשמעותו יצירת חברה יהודית אורגאנית כארץ אחת.

ארץ-ישראל כיעד הגירה ועלייה

ארץ-ישראל הפכה ליעד הגירה טעון סמליות היסטורית כתוצאה משילוב של מגמות מקבילות וסותרות כחברה היהודית למן אמצע המאה התשע-עשרה. רעיונות "משכיליים" כדבר "פרודוקטיביזאציה" של העם היהודי והשפעותיהם של זרמים רומאנטיים, פופוליסטיים ומהפכניים השתלכו בדצון להבטיח לעם ריכוז טריטוריאלי ובשאיפה לתחייה דתית ולאומית. ארץ-ישראל נקבעה על-ידי חוגים שונים, שוליים לפי שעה, כארץ יעד מועדפת ונבחרת כשל היתה טריטוריית המולדת של עם ישראל. מה שהעניק לזרם זה את חיוניותו ואת עצמתו היה מעמדה של ארץ-ישראל בתודעה ההיסטורית של העם, בהקשר האירופי של רעיון התחייה הלאומית והשחרור הלאומי. ארץ-ישראל נתפסה גם כפתרון למצוקת מיליונים וגם כפתרון למצוקתם של מעטים, אך הפער בין החזון ההיסטורי לכין אפשרויות מימושו עורר מתח פנימי עמוק שעיצב את דמותה של תנועת התחייה הלאומית בשנים הבאות: האם תהא העלייה לארץ-ישראל עליית המונים או עליית נבחרים? האם יהא בכוחה לשמש תשובה למצוקה בטחונית וכלכלית ("צרת היהודים")? או למצוקה תרבותית-רוחנית ("צרת היהדות")? האם תהא זו עלייה הבאה להכטיח אורח חיים מסורתי, או עלייה הבאה ליצור חברה חדשה ותרבות חרשה? מה משמעותו של המימד ההיסטורי בתנועת התחייה? שאלות אלו ואחרות העסיקו את התודעה הטרנס-ציונית כמשך כל התקופה; אך המכנה המשותף של חוגי השאלות והמנסים למצוא להן מענה היה העמדת ארץ-ישראל כפתרון ריאלי וקונקרטי במסגרת תולדות העם בעת החדשה.

ארץ-ישראל ה"ריאלית"

כמאה התשע-עשרה הפכה ארץ-ישראל מ"ארץ קודש" לארץ "ריאלית". בהשפעת חוקרי התנ"ך הנוצרים וספרות המסעות חדרה הכרת ארץ-ישראל לחוגים משכילים ולאומיים. היא גם היתה מוקד לשאיפות בינלאומיות ו"התקרבה" לנמלי הים השחור באמצעות תנועת הספינות הסדירה, שהובילה את המוני הצליינים הפראבוטלאבים. אולם ארץ-ישראל ה"ריאלית" נתפסה גם כארץ תלאכות, שהפניסה אליה רצופת מכשולים: שלטון תורכי עריץ, תחיקה המצרה רגליהם של זרים, העדר תנאי תשתית להתיישבות גדולה, חוסר משאבים טבעיים, העדר ערים וכרכים מודרניים וכו'. חסרונות בולטים לעין אלה חזקו במשך כל התקופה את עמדתם של מתנגדי העלייה לארץ "נטולת אפשרויות" זו. המהגרים לארץ-ישראל, כך טענו –

לא נתנו דעתם על העובדה שפלשתינה היא ארץ ענייה. שאין בה לא מסחר ולא עשייה, והיא חסרה דרכים ושאר אמצעי חבורה, ושהיהודים היושבים בה עתה נטולי פרנסה הם ורובם חיים על הצדקה, הנשלחה להם ממקומות אחרים.

כנגד זאת היו לארץ-ישראל יתרונות שלא כולם היו מודעים להם, השלטון העות'מאני היה אמנם הפכפך, אך קשה פחות מן הקוואקים של הצאר. הקונסוליות פרשו את חסותן על הנתונים הזרים, הכיטחון הפנימי בארץ היה משופר והצמיחה הכלכלית היתה לתהליך

איטי אך מתמיד, שיצר מקורות תעסוקה חדשים. יתר על כן, כעניי אחרים היתה רווקא נחשלותה של הארץ בכחינת יתרון, שפן בה אפשר היה להקים חברה חדשה שלא תהיה נתונה לקלקולי הציוויליזציה האירופית. ארץ-ישראל נתפסה אפוא כמקום היחיד שאפשר יהיה להגשים בו תחייה לאומית על כל היבטיה. "איך שיהיו החיים בארץ-ישראל, אבל אלו יהיו חיים עצמיים", טען אחד מסניגורי התחייה בארץ לפני המקטרגים עליה.

משנות השמונים הפכה הזיקה לארץ-ישראל לנחלת חוגים מגוונים: דתיים ומשכילים, לאומיים וסוציאליסטיים, והיא הסתייעה בתימוכין תיאודטיים ואידיאולוגיים מכיוונים שונים, ואף תימוכין מארקסיסטיים, שעה ש"פועלי ציון" צירפו "מארקסיזם" ל"פולשתיניזם" ב-1906. התשתית ההיסטורית-האמוציונאלית והתקדים ההיסטורי היו משותפים: לא הגירה, ואפילו לא עלייה, אלא שיבה.

תנועת "חיבת ציון" קמה כתנועה עממית על קרקע איריאולוגית ותרבותית מוכנה והתגבשה על רקע משברה של יהדות מזרח אירופה ושברונה של האינטליגנציה היהודית. תחילה קמו אגודות שונות ליישוב הארץ והיו יזמות של יחידים, אך בנובמבר 1884, על רקע אזלת היר שגילתה התנועה בארץ, התכנסה ועירת "חובבי ציון" הראשונה בקטוביץ (היא "ועידת קטוביץ"). כמגמה ליצור מסגרת-גג לאגודות השונות. עד סוף המאה הקיפה התנועה כ-140 אגודות ובהן 10,000–14,000 חברים. עד שנת 1900 השקיעו "חובבי ציון" בארץ פחות מ-100,000 ל"ס"ט (לעומת השקעות הברון רוטשילד בשיעור של 1.6 מיליון ל"ס"ט), ומובן שבסכום זה אין לבסס מפעל התיישבותי בעל היקף. מטרתיהם המוצהרות של "חובבי ציון" היו יצירת ריכוז טריטוריאלי לאומי ואוטונומיה פנימית בארץ-ישראל.

כומר תיזתה והישרדותה של "חיבת ציון" התגלה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, אך מבחינה מעשית היתה משענת חומרית רופפת להתיישבות, אף שרבות זכויותיה, בהפכה את ההתיישבות בארץ למפעל בעל אופי לאומי ובהעניקה לו עורף ציבורי ומוסרי, ולא פחות חשוב מזה – תימוכין רעיוניים. "חובבי ציון" הם גם שיצרו את התשתית התרבותית והבסיס הרמוגרפי לתנועה הציונית ה"רצלאית", כשם שהיוו את האופוזיציה העיקרית לשיטתו ולמנהיגותו והובילו את ההסתדרות הציונית לדרך של "ציונות מעשית" ו"ציונות סינתטית".

הקמתה של התנועה הציונית העניקה לזיקה לארץ-ישראל מסגרת כללית מלכת חרשה ורבת תנופה. הרצל הפך את "שאלת היהודים" לשאלה בינלאומית פומבית, המקושרת ל"שאלה המזרחית". אך כשלון הדיפלומאטיה ההרצליאנית ו"קיר הברזל" שבה נתקלה בקושטא הולידו תהיות וספקות וניסיון להטות – לפחות כמוצא ארעי – את הציונות לכיוון טריטוריאליסטי במזרח אפריקה ("תכנית אוגנדה") או לפתרון סמלי בגבולות ארץ-ישראל ("תכנית אל-עריש"). בשנים 1903–1908 עוצבה האוריינטציה הכפולה של הציונות: מאז גיסא "עבודת ההווה", כלומר הכשרת העולים-כפוטנציאל במזרח אירופה, ובעיקר ברוסיה, לעלייה – בצל הליבראליזציה קצרת הימים ששיאה ב"תכנית הלסינגפורס", שקיבלה הוועדה השלישית של ציוני רוסיה בדצמבר 1906; ומאידך גיסא "העבודה המעשית" בארץ-ישראל.

מגמות
ושיטות: בין
"הסתננות"
ל"צ'ארטר"

"עבודת
ההווה"
ו"עבודה
מעשית"

מדינה,
"בית"
מולדת"
ואוטונומיה

"חובבי ציון" לא השליכו את יהבם על פעילות מדינית ולא עסקו בה. "לשכת קושטא" של חברת כיל"ו לא היתה אלא ניסיון של שני באי-כוח להשיג מן הממשל העות'מאני המרכזי פרמאן (כתב הרשאה) לקבלת קרקעות חינם. בפופליציסטיקה, כספרות, בפרוגראמות ובמצעים דובר על השאיפה למדינה יהודית (*Judenstadt*). "ציונים-גויים" (*Gentile Zionists*) בעלי נטיות מיסטיות, מיליטאריסטיות ואימפריאליסטיות דיברו על מדינה יהודית או על שלטון עצמי יהודי. אך דק הציונות המדינית ההרצליאנית היא שהפכה את ארץ-ישראל ליער לאומי, האמוד להיות מושג בדרכים מדיניות דיפלומאטיות ועל-ידי תנועה מאורגנת. דבר זה היה מונח ביסוד הדיפלומאטיה של הרצל, ששילבה בתוכה שתדלנות והבטחות סיוע כספי. תכנית בָּזֶל משנת 1897 קבעה בזוהרות כי "הציונות שואפת להקים לעם היהודי בית-מולדת (*Heimstadt*) בארץ-ישראל, מובטח על-פי המשפט הפומבי (*Öfentliche Rechtlichkeit*)". הציונות הכריזה על נאמנותה לתורכה, והדיפלומאטיה שלה חייבה אותה למתן את ניסוחיה ודרישותיה כדי שלא להגביר את העוינות העות'מאנית כלפי הציונות וכדי שלא להעלות את החשד שהיא מבקשת לנתק את ארץ-ישראל מעל האימפריה. אחרי מהפכת "התורכים הצעירים" בשנת 1908 הודגש שצ'ארטר פירושו הקמת ריכוז טריטוריאלי יהודי שישתלב במבנה התחוקתי הֶרְצֶ'גְטְרַאליסטי והרב-לאומי של האימפריה. בספטמבר 1908 נפתחה לשכה ציונית מדינית בקושטא, שפעלה בכיוונים שונים אך לא זכתה להישגים, בעיקר אחרי הפיכת הנגד שחזקה את הזרם העות'מאני-צ'נטראליסטי ואת היחס החשדני כלפי בני המיעוטים הלאומיים. בארץ-ישראל פעלה למן 1910 "אגודת היהודים העות'מניים", שציפתה אף היא להשתלב באימפריה והקפידה להפגין לויאליות לשלטון. "האודיינטאציה התורכית" של היישוב נמשכה עד פרוץ המלחמה – וגם לאחריה – בלי שהניבה פירות.

ציונות
סינתטית

"כלי זכות בעלים על האדמה לעולם לא תהיה ארץ-ישראל יהודית, ויהיה מספר היהודים כמה שיהיה", כתב מנחם מְנַרְל אוסישקין ב-1904. מכיוון שאי אפשר היה להשיג צ'ארטר וקרקעות מן הסלטאן, נשארה פתוחה הדרך ה"מעשית" של רכישת קרקעות בכסף. בקונגרס הציוני השביעי בֶּבְּזֶל, בשוך פולמוס אוגנדה, החלה לגבור ידם של ה"מעשיים" והוחלט לאמץ מדיניות של תמיכה בפיתוח שיטתי של ההתיישבות בארץ. עתה נתפס הצ'ארטר לא כתנאי מוקדם, אלא כאישור לאחר מעשה, ואילו ההתיישבות נתפסה לא עוד כ"הסתננות" חסרת ערך, אלא כיצירת "אורגאניזם צעיר" של יישוב יהודי. אפילו ינתן הצ'ארטר עתה במעשה קסם מדיני, לא יהיה יותר מאשר פיסת נייר – קבעו בעלי הגישה ה"סינתטית", אך אחרי שתתבסס ההתיישבות, כדברי חיים נייצמן, "ייכתב הצ'ארטר ביזע וברם, ויהיה מודבק בדבק שלא יתפורר לעולם". קורם לכן פסק מקס נורדאו בחריפות, שפעולות הברון רוטשילד בארץ הן פילאנטרופיה בזויה שאין לה רבר וחצי רבר עם הציונות, ואילו הרצל, במתינות שנדרשה ממנו, לא הסתיר גם מפני איכרי ראשון לציון, בכיקורו שם באוקטובר 1897, כי מטרת הציונות איננה רק ליישב כמה מאות משפחות, אלא למצוא פתרון למצוקה היהודית בעולם, ועל כן הוא רוחש אהדה לבני ההתיישבות החקלאית, אך אינו רורש מהם פעילות ציונית. עתה החלה ההסתדרות הציונית להעניק להתיישבות היהודית גיבוי מוסרי ומעשי, אמנם מסויג וזהיד עדיין. אך "חיבת ציון" והתנועה הציונית כתנועות-עם של מיעוט קטן לא יכלו להשתוות כפעולתן ה"מדינית" לברון רוטשילד וליק"א.

השלטון העות'מאני ומדיניות ההגירה

חוקי ההגירה
וההתיישבות
1881–1888

כבר לאחר מלחמת קרים גילה השלטון העות'מאני ניצני הסתייגות מהגירת יהודים ממזרח אירופה לארץ-ישראל, אך הסתייגות זאת לא הפריעה להגירה ולהתיישבות בארץ-ישראל. אולם מנובמבר 1881, כשהסתמנה עלייה גדולה של יהודים מרוסיה הצארית, חל שינוי במדיניות זו והממשלה הטילה הגבלות אשר נועדו לבלום את גידולו של היישוב היהודי בארץ ולמנוע ממנו להתיישב בריכוז טריטוריאלי ולהפוך למיעוט לאומי-כדלני בחסותן של מעצמות אירופה. איסור זה פורסם בשנת כ"ח 28 באוגוסט 1882, ושנתיים לאחר מכן, ב"ח 8 באפריל 1884, פרסם "השער העליון" פרמאן שאסר את כניסתם של יהודים לארץ-ישראל והתיר דק את כניסתם של עולי-רגל למשך שלושים יום. בגלל לחצם של שגרירי אירופה באיסתנבול דוכד בצו המלכותי רק על קבוצות עולים ולא על יחידים, ולכן נהגו הקבוצות להתפרק לפני שנכנסו לארץ; כך יכלו הבאים להאריך את שהותם עד שלושה חודשים.

ב"ד באוקטובר 1888 צומצם האיסור רק ל"עולים בהמון" (*en masses*), ואילו לגבי יחידים הוסרו כל ההגבלות. "השער העליון" נימק את איסור ההגירה בטענה כי ארץ-ישראל היא איזור "שמשאכיו הנוכחיים לא היו מספיקים לצרכיה של אוכלוסייה גדולה יותר".

החמרת
האיסור
והגירושים

ביולי 1891 שוב הוטל איסור על העלייה, והפעם גם על עליית יחידים. על כך נוסף ב"ד 26 בנובמבר האיסור על דכישת קרקעות בארץ (לאיסור זה קדמה עצומה שהוגשה ביוני אותה שנה, ושעליה חתמו חמש-מאות נכבדים ערבים מירושלים, נגד עלייה יהודית ודכישת קרקעות). בזכות פעילות דיפלומטית נמרצת באיסתנבול נעשו גם הפעם ויתורים בפקודה. אף-על-פי-כן פגעו האיסורים בעלייה, בייחוד בתקופה השנייה. יהודים המשיכו להיכנס לארץ, אף שחלק נעצרו בנמלים וגורשו כלעומת שבאו. עם זאת קשה להעריך כמה יהודים נמנעו מלעלות ארצה בגלל האיסורים.

"הפתקה
האדומה",
1901–1913

הפעילות הציונית המאורגנת אחרי הקונגרס הציוני הראשון כבן-הניעה את הממשלה לאסור את העלייה בשלישית, וב"ד 17 במאי 1898 הוכרז איסור כללי ומוחלט על העלייה, שחל על כל נתיני המדינות הזרות. בינואר 1901 הונהגה "הפתקה האדומה": עולה-הדגל צריך היה להשאיר את דרכו בנמל ולקבל, תמורת תשלום, אישור זמני לשלושה חודשים. ואולם כל אלו שעלו קודם לכן קיבלו אישור שהייה, וכמו כן ניתנה להם הרשות לקנות קרקעות.

"הפתקה האדומה" בוטלה בספטמבר 1913, אך חודש לפני פרוץ מלחמת-העולם, ביולי 1914, תודש איסור העלייה ואף יצא צו גירוש לכל העולים שנשארו בארץ בתום שלושת תודשי השהייה המותרים; אך הוראה זו לא יצאה אל הפועל.

ביצוע תקנות העלייה היה תלוי לא דק בלחצם של השגרירים הזרים באיסתנבול, אלא גם ביעילותם של הממשל והמנהל בארץ. הפקידים התורכים לא יכלו להשתלט על המספר הרב של הדרוכונים שהופקדו בנמל ונבצר מהם לאתר את היהודים שלא עזבו את הארץ בתום תקופת השהייה המותרת. במקרים רבים התערבו הקונסולים הזרים ופרשו את תסותם על המועמדים לגירוש.

תורכיה,
הציונות
והערבים

ההתיישבות היהודית נתקלה מלכתחילה בעוינותם של ערביי ארץ-ישראל על רקע רכישת קרקעות ושכנות שמשולכות בה תלות וידיבות. ההסתדרות הציונית השקיעה על האיבה הערבית – ובעיקר לאחר 1908 – מנקודת ראותה של הפעילות המדינית באיסתנבול; הניסיון ליצור בסיס של הבנה עם נציגי התנועה הלאומית הערבית נועד בעיקרו כדי למתן את ההתנגדות התורכית. בקונגרס הציוני השביעי ב"ח 1905 הוצגה "השאלה הערבית" בתור "השאלה הנעלמה", ובקונגרס העשירי ב"ח 1911 נדונה השאלה הערבית בהרחבה, אך כלא שהתקבלו מסקנות מעשיות. בינואר 1912 נפתחה ליד "המשרד הארצישראלי" לשכת עיתונות, שדיווחה על המתפרסם בנושאי ההתיישבות העברית והציונות בעיתונות הערבית העיונית, ו"המשרד הארצישראלי" חיפש קשרים עם המנהיגות הערבית; אך המגעים השונים היו עקרים ונטולי הישגים. ההתנגדות הערבית והיחס אל הערבים הטרידו בעיקר במישור המוסרי והאידיאולוגי, והלבטים העסיקו בעיקר את אנשי "פועלי ציון", שהתחכטו בין דעיון הסולידאריות המעמדית לבין הצורך בעבודה במושבות והאידיאולוגיה של "כיבוש העבודה", כלומר נישול הפועל הערבי כדי לספק עבודה לפועל העברי. הפתרון ה"אוטונומיסטי", שגרס הפרדה בין המשק היהודי ובין המשק הערבי, השתלב בדאיית המשק החד-ענפי של המושבות כמשק קאפיטאליסטי-קולוניאלי המבוסס על עבודה שכירה זולה של "ילידים". עניין זה נדון בהרחבה בפובליציסטיקה בת התקופה, והועלו הצעות ותכניות פתרון מסוגים שונים.

היישוב
והצהרת
בלפור

בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה נקלע היישוב לעידן קצר של אי-ודאות מדינית. לא רק פעילותה של רשת הריגול "ניל" נראתה כמסכנת אותו, אלא גם הפעילות הציונית הפרוד-כריטית בלונדון. אין לדעת אם היתה הצהרת בלפור ניתנת ללא קיומו של היישוב החדש בארץ, אך כרוך שקיומו של היישוב יצד נקודת פתיחה חדשה, שלא היתה בנמצא אילו לא הוכנה התשתית קודם לכן.

יהדות התפוצות, ובמיוחד ההסתדרות הציונית, קיימה במשך כל תקופת המלחמה קשר דצוף עם היישוב היהודי בארץ, הושיטה לו עזרה חומרית והשתדלה למענו אצל מעצמות ירידותיות ואף אצל השלטונות העות'מאניים. הממשלה העות'מאנית היתה מודעת למשקלם של היהודים כרעת הקהל העולמית, ולכן לא היתה מוכנה להרחיק לכת ברדיפותיה את היישוב. הדילמה העיקרית שעמדה בפני התנועה הציונית היתה בעיית האודיינטאציה המדינית שלה והקשר בין פעילות מדינית אנטי-תורכית וסיכוייה ההיסטוריים לבין מצבו של היישוב בארץ. חלק ניכר מבני היישוב סבר כי ההתעתמנות אינה רק דרך להפגין לויאליות אלא אף לצבור בות-השפעה. מיעוט קטן, ובראשו אהרון אהרונסון, סבר כי יש לסייע סיוע פעיל ואף נועז למאמץ המלחמה הבדיטי, גם מתוך הארץ עצמה. אולם הפעולה העיקרית נעשתה במצרים בהקמת "גורד נהגי הפרדות של ציון" (*Zion Mule Corps*) בפיקודו של קולונל פֶּטְרוֹסוֹן (יוסף טדומפֶּלְדוֹד היה המנהיג האמיתי ביחידה) ב"ח 1915, שנטל חלק בקרבות בחזית גְּלִיפּוֹלִי, ובלונדון בהקמת "הגדודים העבריים", שהוקמו ב"ח 1917 ביזמת זאב ז'בוטינסקי ובעידודו של נייצמן. כל הפעולות הללו לא זכו בתמיכתה של ההנהגה הציונית הרשמית, שהיתה מפוצלת בין שני המחנות והעדיפה להמתין לתוצאות המלחמה. ההישג המדיני – הצהרת בלפור, והצבאי – "הגדודים העבריים", היו אפוא פרי יזמת יחידים, וכיבוש הארץ על-ידי בדיטניה פתר את הדילמה הציונית ונתפס כראשיתו של עידן חדש בתולדות עם ישראל.

מוסדות מיישבים ומדיניות ההתיישבות, ארגון העלייה וההתיישבות

עדיפות ההון הפרטי

ראיית ההגירה לארץ-ישראל כעלייה – עלייה המונחת על-ידי אידאולוגיה לאומית – היתה מלווה בניסיון ארגון את העלייה ולתכנן את ההתיישבות במתכונת ברורה. ההליכה לארץ "לא נושבת" וחסרת תשתית הכרחית והתפיסה הוולונטאריסטית של שינוי מהלך ההיסטוריה היהודית באמצעות העלייה וההתיישבות הביאו להתוויית תכניות רבות של היישוב העתידי לקום – מתכניות אוטופיסטיות של חברה קואופרטיבית או סוציאליסטית ממסד ועד טפחות, ועד "תקנונים" שנועדו למסד את היחידות ההתיישבותיות השונות. ההנחה הרווחת היתה, כי להון הפרטי וליזמה הפרטית נועד תפקיד מדכוי, אם לא בלעדי, בפיתוח הארץ. ההון הלאומי והארגונים הציבוריים נועדו, בעיקרו של דבר, לבוא לעזרת המתיישב והיזום העצמאי בארץ שבה קיימים קשיים כרישום העברת קרקע ונכסי דלא-ניירי על-ידי אזרחי חוץ ושבה השלטון המקומי הפכפך, שרירותי ולא יעיל. הנחה זאת היתה משותפת ל"חובבי ציון", לתנועה הציונית ולברון רוטשילד, ורק פעילותו של ארתור רופין, שעמד בראש "המשרד הארצישראלי" למן שנת 1908, הביאה לשינוי מה במדיניות זאת; אך היה זה שינוי פראגמטי ולא אידאולוגי, שכן רופין ראה במשקי פועלים תווה הכשרה ולא צורה קבועה ועריפה של התיישבות חקלאית. החשש מפני עלייה מבוהלת של "קבצנים" נטולי אידאולוגיה ושל "רודפי עושר" במקום שאיננו, התשתית המוגבלת והצורך בעלייתן של קבוצות – כל אלה הניעו את "חובבי ציון" ואת הציונים לצדד בדרך-כלל ב"עלייה סלקטיבית". העלייה צריכה להיות מתוכננת כבר בארץ המוצא ולהיעזר ב"מוסד מיישב" הרוכש קרקע, מכין את הכלים ומסייע בהון לטווח ממושך. המוסד המיישב נחוץ היה כדי לרכוש את הקרקע, הואיל ואז אפשר היה להשיג אדמות רק בגושים גדולים; הוא היה אמור גם למנוע ספסרות, האמרת מחירים ואכזר הון של השקעות. נוסף על כך היה על העולים להיעזר במוסד מיישב משום שהתיישבות חקלאית מחייבת מטבעה משמעת פנימית ויצירת קהילה כפריית בעלת "שלטון עצמי". ייחודה של ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל בתקופה זאת היה אפוא כמודעות הרבה בצורך בארגון, תכנון ומיסוד, אך העדר המשאבים והסמכות הביאו לידי כך שהתכנון לא התממש בדרך-כלל, ודפוסי ההתיישבות החקלאית שנוצרו היו שונים בהרבה מן הרגם המתווה מראש: אופי המוסדות המיישבים, העקרונות שהנחו אותם ומירת מעורבותם, הם שקבעו במידה רבה את מגמות ההתפתחות של ההתיישבות החקלאית ועיצבו את דמותה.

"חברת התמיכה" ו"הוועד האודיסאי"

הניסיון הראשון לספק עורף מאורגן להתיישבות חקלאית בארץ-ישראל היה הקמת "ועד חלוצי ייסוד המעלה" במאוס 1882, ביזמתו של זלמן דוד לבזנטין, שליח אגודת "חובבי ציון" מתרקוב ומקרמניצ'ג. ועד זה היה ארגון מקומי שניסת תקנות מיוחדות לו ולאחר הקמת ראשון לציון פסק מלהתקיים. ואילו בינואר 1882 התכנסו בפוקשן שבמולדובה באי כוחן של "האגודות ליישוב הארץ" ברומניה ובתורו כ"ועד ראשי של תכרות יישוב ארץ-ישראל", שיסד את זכרון יעקב ואף ניהל אותה כשנה. אך "האגודות ליישוב ארץ-ישראל" שקמו כרחבי רוסיה, רומניה ופולין היו אגודות שמטרתן יצירת נקודת יישוב אחת. "אגודת מונטיפיורי להתפשטות עבודת האדמה בין היהודים על-ידי תמיכה להקולוניסטים בארץ הקרושה", שהוקמה בוועידת קטוביץ בנובמבר 1884 ושנקראה

אחרי-כן "יסוד מזכרת משה מונטיפיורי בארץ הקרושה", היתה ניסיון ראשון ליצור ארגון-גג לשלוש המושבות שלא היו נתונות אז לחסותו של הברון ולתכניות התיישבות חדשות. הוועד שיגר לארץ את הגביר עתיד ההון קלונימוס זאב ויסוצקי (שעשה את הונו בסחר התה הבינלאומי) כדי שידווח על מצב ההתיישבות ויגיש תכנית פעולה. ויסוצקי הטיל את ניהול ענייני האגודה על הסוחר בן העדה הספרדית אברהם מואל, ואחרי מותו של זה, בסוף 1885 – על ועד בהנהלת שמואל הירש, מנהל "מקוה ישראל". אמצעיו של הוועד היו מוגבלים, וכל שעשה היה סיוע לפתח תקוה ולגדרה. דלות מעש זאת הביאה את ליאון פינסק, מנהיגם של "חובבי ציון", להודות (ב-1887) בקוצר ידה של התנועה:

עלינו לחדול לרמות את עצמנו – לסלק ידנו מעבודתנו לגמרי ולא לתת לבני עמנו חערות עניות הדעת, עניות רגש הכבוד ורגש טובת הלאום, ולהודיע בגלוי שכל המון בני-ישראל בארצנו אינם יכולים לעשות מה שעושה נדיב אחד בחוץ-לארץ.

התפנית אירעה ב-1890, שעה ש"חובבי ציון" קיבלו לגיטימציה מידי השלטונות והוכרו כ"חברה לתמיכה ביהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ-ישראל", ובקיצור "חברת התמיכה", או "הוועד האודיסאי", על שם מקום מושב הוועד המרכזי שלה עד 1920. מטרת "חברת התמיכה" היתה לתמוך במתיישבים שכבר נמצאו בארץ-ישראל; הכנסותיה היו גרולות יותר ויזמרותיה נרחבות. העלייה הגדולה רבבה אותה לשגר ליפו את ולדימיר זאב טיזמקין, שיעמוד בראש "הוועד האודיסאי" ביפו, ירכז את רכישת האדמות ויסייע למתיישבים "העוברים עבודה המביאה פירות". טיזמקין הגיע ליפו בראשית 1891 וניסה לארגן את רכישת הקרקע, אך בולמוס הרכישות שתקף אגורות התיישבות שונות הביא למשבר קשה ולהפקעת הרשות שנתנו השלטונות לטיזמקין לרכישת אדמות. "הוועד האודיסאי" הוסיף לפעול בעיקר בסיוע למושבות קיימות ולמערכת החינוך העברי, וניסה שוב ושוב לארגן את דפוסי מעורבותו בארץ. בקיץ 1902 הגיש האגרונום יעקב עקיבא אטינגר תכנית לארגון מחדש של הסיוע לאיכרים הפרטיים ולחלוקת תקציב "חברת התמיכה" בין רכישות קרקע, תמיכה בהתיישבות הקיימת ומימון הוצאות ציבוריות ושירותים. בצד "הוועד האודיסאי" הוקמה ב-1904 חברת "גאולה" לקניית קרקעות, שרכשה עד 1914 כ-125,000 רונם. פעילות "הוועד האודיסאי" נמשכה גם אחרי הקמת ההסתדרות הציונית וגברה על רקע פרעות קישינב ופולמוס אונגדה. אחרי משבר פנימי ב-1904 הוצב בראש הוועד ביפו ד"ר חיים תיסין, שניהלו עד 1920. בתקופת העלייה השנייה נרכשו באמצעותו כ-1,500 דונם והוקמו ארבעה יישובים לפועלים. אך למן 1908 עמדה פעילות הוועד ביפו בצל של "המשרד הארצישראלי" ויזמותו של רופין. למן 1882 ועד 1897 תמכו "חובבי ציון" ב-11 מתוך 19 המושבות שהיו אז בארץ, והטביעו את חותמם על ההתיישבות על-ידי פעילות חינוכית ותרבותית.

המדיניות הציונית בארץ-ישראל: בנק אפ"ק ו"המשרד הארצישראלי"

המדיניות ההתיישבותית של ההסתדרות הציונית נקבעה בתכנית פֶּזֶל כמיועדת לטייע ול"פיתוח תכליתי של ארץ-ישראל על-ידי יישובה ביהודים עובדי אדמה, בעלי מלאכה

תכנית פֶּזֶל ובנק אפ"ק

ועוסקים במשלח יד". ב-1899 נוסד המוסד הבנקאי של ההסתדרות הציונית, "אוצר התיישבות היהודים" (*Jewish Colonial Trust*), כבנק מניות, וב-1902 נוסדה "חברת אנגלוי-פלשתינא" (אפ"ק) כמכשיר הכספי של התנועה בארץ. הסניף הראשון של הבנק נפתח ביפו ביולי 1903, ובשנים הבאות נפתחו סניפים בפירות, בירושלים, בחברון ועוד. עד 1908 היה הבנק המוסד הציוני המרכזי בחיי היישוב. מנהלו, זלמן דוד לבזנטין, ניהל אותו ככפיפות לחברי מועצת המנהלים של ה-J.C.T., שישבה בקלן, בהאג ובלונדון. כבנק מסחרי התומך באמצעות מתן הלוואות ואשראי בגופים שונים; לכד מהפעילות הבנקאית השוטפת תכנן מנהל הבנק תכניות פיתוח שונות, שלא יצאו לפועל, ודיווח להנהלה הציונית על אפשרויות העבודה המעשית. כמו כן מימן הבנק את קניית הקרקעות של הקרן הקיימת ושל "חברות אחוזה" והפעיל כחמישים אגודות אשראי שונות שבהן היו כ-1,800 חברים. מסוף 1904 עד סוף 1913 גדל מאזן הבנק פי שישה בערך והגיע ליותר מחצי מיליון ליש"ט. הבנק השתתף ברכישת עשרות אלפי דונם. הוא השתתף בייסוד תל אביב, בייסוד שכונת "הרצליה" בחיפה ושכונות בירושלים ובטבריה וכן בייסוד שכונות פועלים אחדות ליד המושבות הגדולות. עיקר האשראי ניתן לענפי הפדרסנות, ומיעוטו לתעשייה ולמסחר. בימי המלחמה מינו התורכים מפקחים לפירוק הבנק, אך עסקיו נמשכו. באפריל 1917 הועבר הסניף הראשי לפתח תקוה, ורוב העבודה השוטפת התנהלה בחיפה. סגן המנכ"ל, א"ז הופיין, שעמד בראשו בימי המלחמה, ניהל את כספי הסיוע האמריקני ליהודי ארץ-ישראל מטעם הגוינט מאוגוסט 1917 עד מאי 1918.

הקרן
הקיימת
ו"המשרד
הארצי-
ישראלי"

ב-1903, בעיצומו של פולמוס אוגנדה, הוקמה "הוועדה לחקירת האפשרות התיישבות ופיתוח בארץ-ישראל", בעיקר כצעד שנועד לפייס את "ציוני ציון". בראש הוועדה עמד אוטו נרבורג ועמו היו בוועדה זליג סוסקין ופנץ אופנהיימר, הוגה תכנית התיישבות הקואופרטיבית. ב-1907 הפכה הוועדה למחלקה מיוחדת - *Palestina Ressort*, שעיקר עיסוקה היה בבדיקת אפשרויות התיישבות. הפעולה המעשית הראשונה של ההסתדרות הציונית, לכד מהקמת הבנק, היתה ייסודה של "הקרן הקיימת לישראל" כאגודה שתשמש זרוע ביצועית של הקונגרס הציוני בכל הנוגע לרכישת אדמות בארץ-ישראל, על-פי תכניתו של צבי הרמן שפינא; הצעה זו הועלתה עוד בקונגרס הציוני הראשון. הקמת הקרן (*Fund*) אושרה בקונגרס הציוני החמישי, ובו נקבעו עקרונותיה הראשיים: רכישת קרקע, שתישאר בבעלות לאומית, ומסירתה למתיישבים בהחכרה העוברת בירושה לשם עיבודה. בעקבות הדין וחשבון של "הוועדה הארצישראלית" הוחלט בקונגרס הציוני השמיני להקים את "המשרד הארצישראלי" ביפו, בכפוף לוועד הפועל המצומצם, ולהעמיד בראשו את ד"ר ארתור רופין, שהיה בעל ניסיון עשיר במסחר ובעל השכלה אקדמית רחבה בכלכלה, כמשפטים ובסוציולוגיה. רופין היה בעל תפיסה מדינית ברורה, שגרסה יצירת דצף התיישבותי יהודי כסביבות הכנרת ובחלק מארץ יהודה כדי לאפשר יצירת אוטונומיה יהודית בארץ. בהשפעת הרעיונות הקואופרטיביים של אופנהיימר גילה אהדה לנסיונות הניהול העצמי של הפועלים וחיפש דרכים להקל את מצוקת העובדים השכירים במושבות. ביזמתו הוקמה ב-1909 "חברת הכשרת היישוב" (*Palestine Land Development Company*) כמכשיר לביצוע פעולות התיישבות הראשונות. לרופין הוענקו סמכויות מנהליות ופיננסיות רחבות, כולל פיקוח על הקרן הקיימת ועל "חברת הכשרת היישוב", ובהיותו באיכות דינאמי ורב השראה של התנועה הציונית, הפך את

"חברות
אחוזה"

הברון
רוטשילד,
משטר
האפוטרופ-
נות ויק"א

"המשרד הארצישראלי" למרכזו של היישוב התרש כארץ ולפורץ דרכים תרשות בתחום ההתיישבות החקלאית. רופין לא צידד אמנם בהתיישבות שיתופית-קומונאלית וראה בתווית הלאומיות מוסדות להכשרת פועלים מיומנים; עיקר הסיוע שלו ניתן לכיסוס החומרי של פועלי המושבות על-ידי בניית דוור זול, מטבחי פועלים, עזרה רפואית וכדומה. רק בשנים 1911-1913 נבנו כמאה בתים חרי-משפחתיים ועוד צריפים רבים ליד המושבות, ובפתח תקוה, חדרה ורחובות שימשו בתים וצדיפים אלה יסוד לשכונות התימנים. מחזור "המשרד הארצישראלי" עלה מ-200,000 פראנק ב-1908 ל-3.5 מיליון פראנק ב-1913. "חברת הכשרת היישוב", שנוהלה על-ידי ד"ר ארתור רופין וד"ר טהון, דכשה קרקעות באזורים שונים ובראשם 10,000 דונם מאדמות פולה (מרתביה) וכן במפרץ חיפה, בירושלים ובחולה; היא אף עמדה מאחורי התיישבות כנרת (1908), בדגניה (1909), במגדל (1910) ובמדחביה (1911).

גורם נוסף בארגון ההתיישבות היו ההתאגדויות המכונות "חברות אחוזה", שנועדו לדפישת אדמות בארץ ושהתבססו על הון פרטי של משקיעים ועל שיטת "הבעלות הנעדרה" (*absentee landlords*), כלומר רכישת הקרקעות בעבור בעלים שעדיין לא התגחלו עליהן; ב-1890 נוסדו שתי חברות פרטיות מעין אלה, בוורשה (חברת "מנוחה ונחלה") ובמינסק ("אגודת דורשי ציון", שכונתה גם "אגודת האלף"); הראשונה רכשה חלק מקרקעות רחובות (כ-6,000 דונם). ב-1905 הוקמה כרחובות "אגודת נטעים", ובשנים 1906-1914 הוקמו כרחבי רוסיה וכן באנגליה, בארצות-הבדית ובקנדה כשבעים קבוצות של משקיעים פרטיים במסגרת של "חברות אחוזה". תכנית ה"אחוזה" היתה מבוססת על השקעות פרטיות בתשלומים לשיעורים לרכישת אדמות בארץ, שעליהן יינטעו מטעים שונים (בעיקר שקדים וזיתים), כדרך למשיכת ההון הפרטי של המעמד הבינוני לארץ-ישראל בלי לחייב עלייה והשתקעות מיידית - אלא לאחר שה"אחוזה" תישא רווחים. עד אז יעובדו ה"אחוזות" בידי פועלים מקומיים וכראשות הנהלה מקצועית. שיפור המצב הכלכלי והבטחוני בארץ בעשור השני של המאה העשרים עורר את הקמתן של חברות ה"אחוזה", שרכשו כ-21,000 דונם ויצרו תעסוקה לפועלים שכירים (ערכ מלחמת-העולם הראשונה עברו בחמש ה"אחוזות" כאלף פועלים). העיקרון עצמו זכה לעידוד ולתמיכה מצד "המשרד הארצישראלי" ו"חברת הכשרת היישוב".

שני המוסדות המיישבים המרכזיים בתקופה זו היו הברון רוטשילד וחברת יק"א מיסודו של הברון הירש. הברון אדמונד גיימס דה רוטשילד - צעיר בניו של גיימס יעקב רוטשילד, ראש הענף הפריסאי של המשפחה עתירת הממון והאינטרסים הפינאנסיים החובקים עולם - החל במעורבותו בהתיישבות היהודית אחרי פגישתו עם הרב מוהליכר בספטמבר 1882 ועם יוסף פיינברג, שליח מתיישבי ראשון לציון, באותו חודש עצמו. לבקשת הרב מוהליכר נענה בסיוע להקמת "מושב למופת", היא עקרון (מזכרת בתיה), ולבקשת יוסף פיינברג נענה בסיוע למתיישבי ראשון לציון, שקיום מושבתם עמד בסכנה חמורה. מה שהתחיל בהקצבות חד-פעמיות התגלגל במהירות לתכנית של התיישבות ורכישת קרקעות רחבת היקף ומתוכננת לפרטיה, שמאחוריה עמדה עצמתו של הון פינאנסי גדול. הברון הטיל על המושבות משטר ריכוזי אדמיניסטרטיבי (אפוטרופסות) בהנהלת פקידים. באישיותו התמזגו פטרונות ושמרנות מן הצד החברתי עם חדשנות רבה

ביקורו הרביעי של "הנדיב הידוע" בארץ-ישראל, פברואר 1914. ברכבת לירושלים, בחברת שומרי ראשו. משמאל, השומר אברהם שפיגא. בסופו של הביקור העריך הברון כי התפתחותו של היישוב עד כה חייבת תודה הן לכספו הן לרעיון הציוני.

מן הצד החקלאי והטכנולוגי, תחושה שבלעדיו אין ליישוב היהודי בארץ תקומה וכי "מפתחות ההתיישבות" נמצאים בפרס, ותכניות מפליגות שאת היקפן לא גילה, הניכרות במדיניות דכישת הקרקעות שלו, וכנגדן זהירות דכה בביצוע וכהצהרות, נכונות לערוך ניסויים חטרי כיסוס ורכי דמיון ושקידה על פרטי פרטים ועל הפפים הקטנים, למדיניותו ולשיטתו התייחסו ביישוב יחס אמכיוואלנטי ומשתנה: מצד אחר ראו בו פילאנטרופ חסר רגש לאומי, המשעבד ומשפיל את האיכרים, ומצד שני – "אבי היישוב", שבלעדיו לא ייתכן לעשות דבר. האפשרויות הכספיות הגדולות שהעמיד – כמישרין ובעקיפין – לרשות המתיישבים לא רק שנתנו להם את היכולת להתקיים, אלא גם אפשרו עריכת ניסויים חקלאיים שעלו ממון רב ודרשו עורף פינאנסי איתן. מדיניותו היתה, כפי שיתואר בהמשך, בעלת השפעה מכרעת על עיצוב דמותן של המושבות וההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל. ואולם השפעתו לא הצטמצמה כמושבות כלכר. הברון לא תמך בהגירה המונית, אך פעולותיו דרכנו הגידה ויצרו מקורות קליטה ותעסוקה. בעיקר כמושבות ראה ביטוי מובהק ל"תחיית היהדות", אך הוא גם סייע ליישוב העידוני, בעיקר כירושלים (כתרומה לבניית בית-החולים "ביקור-חולים" ועוד), והתשתית הפיסית שהקים בארץ עשתה אותו בעצם לממשות מעין ממלכתית.

רכישת קרקעות מאורגנת

בסוף שנת 1899 החליט הברון להעביר את ניהול ענייני המושבות לידי חברת יק"א, שלרשותה העמיד סך 15 מיליון פראנק. יק"א נוהלה על-ידי "מועצה פלשתינאית" בת שישה חברים, מהם שלושה נציגי יק"א ושלושה נציגים של הברון, והוא עצמו היה היושב ראש בעל ההשפעה המכרעת. יק"א, שהמשרד שלה לענייני מושבות ארץ-ישראל הוקם בפידות, שינתה מן היסוד את שיטת הניהול של המושבות ופתחה תקופה חדשה בתולדות ההתיישבות בארץ.

קרקע, חקלאות ומשטר חברתי

דכישת קרקע להתיישבות היתה תנאי ראשון להתיישבות עצמה. הרכישה נתפסה כמעניקה זכות מוסרית וזכות משפטית כאחת. עיקר ההשקעות היהודיות בתקופה זו היה ברכישת קרקעות, והצורך ברכישתן היה הגורם הראשון במעלה לכל מאמצי התארגנות. מדיניותם של כל המוסדות המיישבים היתה רכישת קרקעות בצורה מאורגנת ואחר-כך חלוקתן לבעלים פרטיים. נעשו נסיונות שונים לארגון הרכישות, אך הגורם המדכוי גם בתחום זה היה הברון רוטשילד וחברת יק"א. בסוף 1882 היו בידי יהודים בארץ 22,530 דונם (מהם 12,000 בגבולות פתח תקוה); עד 1891 היו בידי יהודים בארץ 104,630 דונם, וב-1900 – 218,170 דונם. בשנת 1914 היו בידי יהודים בארץ 418,000 דונם. נוסף על כך היו בידי הברון עוד כ-100,000 דונם בעבר הירדן המזרחי ובדרמת הגולן. הברון רוטשילד וחברת יק"א הם שרכשו במרוצת התקופה את עיקר הקרקעות. (למן 1891 עשה זאת הברון כאמצעות "הוועד הארצישראלי", שהוקם בעקבות המשבר של 1890–1891, אשר בעקבותיו פסקה רכישת הארמות על-ידי "הוועד הארצישראלי"). הקרן הקיימת רכשה 16,380 דונם, "חברת הכשרת היישוב" – 58,000 דונם, והשאר נרכש בידי חברות פרטיות ואנשים פרטיים.

רכישת הקרקעות נועדה בראש ובראשונה לצורכי התיישבות חקלאית, והערפה כרודה ניתנה לאדמות מישור החוף והעמקים, המתאימות לגידולי דגנים, שכן "אדמת ההרים לא תפון ככללה ליסוד מושבות מבני אדם כאלה אשר עיניהם צופיות ללחם יום הצומח להם מן האדמה", כדברי יחיאל מיכל פינס בשנת תרנ"ב (1891). איכות האדמה, שבדרך-כלל לא היתה מן המשוכחות, השפיעה רבות על התפתחות המושבות וסוג החקלאות שהיה נהוג בהן.

מעמדה של עבודת האדמה

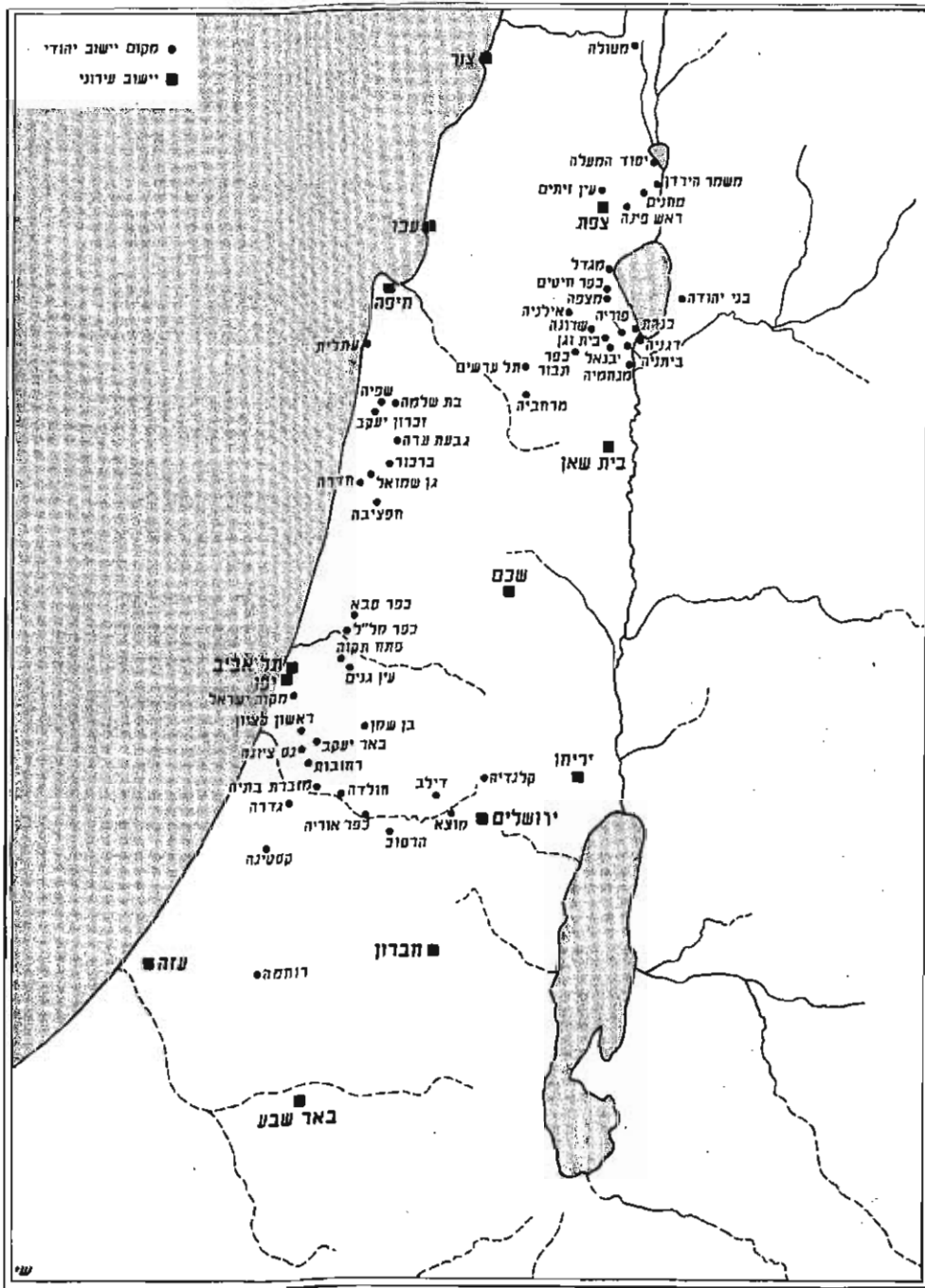
מעמדה של עבודת האדמה היה מדכוי ומכריע בתולדות ההתיישבות החדשה למן ראשיתה. רומאנטיקה, פיסיוקרטיזם ופופוליוזם אגרארי מזה וסוציאליזם אוטופי מזה חכרו כמרוצת התקופה ליצירת תפיסה של עבודת האדמה כבעלת ערך מיסטי ולאומי-סמלי, ותפיסה זו התערבה בשיקולים פראגמאטיים של יצירת נוכחות יישובית ותשתית כלכלית. יישוב חקלאי כא להבטיח את צורכי הקיום הכסיסיים של המתיישבים, לשמש כסיס ליצירת חברה חדשה, שאינה תלושה מן הקרקע, ולמנוע תלות במשק החקלאי הערבי. להכרה במרכזיותה של עבודת האדמה בגאולת העם והארץ ולתדמיתה של הארץ כארץ ברוכת אל, "המוכשרת להתהפך כגן אלקים אם תעבד ביד חרוצים", שותפים היו מתישבי פתח תקוה החרדים מזה ואנשי חיבת ציון מזה, קבוצת הביל"ויים מזה

וההסתדרות הציונית מזה, הפילאנטרופיה היהודית מזה והמיליטריזם הפרוטסטנטי מזה. תודעה זו הביאה לידי אידיאליזאציה של עבודת הארמה, משולבת באמונה ב"scientific farming" וכיכולתן של שיטות עיבוד תדשות להבטיח רווחיות וליצור קהילה כפרית המקיימת רמת חיים תרבותית, הכרוכה בהעתקת גמים כפריים מארצות המוצא של המתישבים לארץ-ישראל, חוץ דחיית נסיונם רב-הרורות של הפלאחים המקומיים. הכפר הארץ-ישראלי נתפס כקהילה כפרית אורגאנית המבוססת על משקים פרטיים קטנים והמספקת לעצמה את רוב שירותיה הציבוריים. ההבדל בין התפיסה הפילאנטרופית לבין תפיסתם של חובבי ציון והציונים – ובמידה רבה בווראי, למרות הביקורת בת הזמן, גם תפיסתו של הברון רוטשילד – היתה, שהראשונה ראתה בחקלאות אמצעי לפתור בעיות של עודף אוכלוסין ועוני על-ידי "פרורוקטיביוזאציה", ואילו האחרונים ראו בחקלאות עמוד החיכוך והבסיס של חברה חדשה שהקמתה מחייבת תכנון לטווח ארוך.

אמנם היו מי שהתריעו מפני בניית מגדלים פורחים באוויר, לעומת הקשיים הממשיים המצפים למתיישב בארץ. ב-1882 הביא שרל נטר שורה של נימוקים מדוע לא תאפשר ארץ-ישראל קיום התיישבות חקלאית גדולה: האיכות היורדה של הקרקע שנרכשה, העובדה שהאדמה הפורייה מיושבת על-ידי הערבים, האקלים הקשה ליוצאי ארצות מזרח אירופה, שאיפתם לקיים רמת חיים גבוהה על בסיס משק שהוא משק קיום בלבד, העוינות וההתנכלות מצד השלטונות והשכנים, חוקי המיסוי, המצוות הדתיות החלות על הקרקע, חוסר הניסיון בחקלאות והעדר הון מספיק. נטר הזהיר מפני "קאטאסטרופה שדוגמתה לא ידע ישראל כאלפיים השנים האחרונות", אך אזהרות אלו לא היה בכוחן להמעט מכוח המשיכה של ההתיישבות החקלאית. עיקר הוויכוח – המעשי והעקרוני – נסב סביב השאלה האם ההתיישבות החקלאית תהיה התיישבות של עניים או של בעלי אמצעים, של בעלי הכשרה חקלאית או של מתיישבים החסרים אותה כליל, שילמדו מן הניסיון במרוצת השנים.

מיסוד החיים הכפריים

כך דיבר תקנון ראשון לציון מניסן תרמ"ב על התיישבות של אנשים "שיש להם כסף" ושיכולים להתיישב על האמצעים משלהם בלי עזר וסעד מבחוץ, ואילו "מקוה ישראל" והחוות הלאומיות נוסדו לשם הכשרת פועלים חקלאיים מיומנים. כמו כן היה ניכוח בשאלת המשטר הפנימי הרצוי כמושבות, ובעיקר בשלב ההתבססות. הכל הסכימו כי התיישבות חקלאית דורשת משטר פנימי ומיסוד למן חלוקת הקרקעות בין המתיישבים ועד לניהול ענייני הציבור השונים. ב-1874 הציע פרומקין שההתיישבות תנוהל על-ידי מנהל אדמיניסטרטיבי ("פקיד הקולוניה") והתקנון. צירי ועידת פוקשן קבעו את אופי מוסדות הציבור והשירותים הציבוריים הנדרשים בכל מושבה, וזכרון יעקב נוהלה בראשותה על-ידי פקיד ממונה מטעם חובבי ציון ברומניה, שהיה אחראי לסידור העבודה וההוצאות הציבוריות. "ספר התקנות" של "ועד חלוצי יסוד המעלה", "תקנון ראשון לציון" ו"תקנון ביל"ו" הם דוגמאות נוספות לחיפוש ררך בתחום הנהלת המושבה ואורח החיים בה. גם הניהול של פקיד הברון נועד להבטיח משטר קשוח כמושבות. ההתיישבות החלוצית השיתופית, לעומת זאת, חיפשה דרך להבטיח, כדברי יוסף פוסל, "שנהיה בעצמנו הריגולטורים של חיינו, לברוא חיים של שוויון במובן הכלכלי וחיים של שוויון בין החברים והחברות". ניהול עצמי על-ידי ועד המושבה בהיקף אחר, ומתוך מגמה אחרת, קבע את סדרי החיים כמושבות לאחר 1900. תולדות המושבות הן תהליך ממושך

היישוב היהודי בארץ-ישראל 1882-1914.

של חיפוש אחר התאמה בין אופי המשק (גידולים, שיטות עיבוד וכיו"ב) לבין הדפוסים
החברתיים שלו, תהליך שהיה מלווה ביקורת בלתי פוסקת ונוקבת מצדדים שונים
ומנקודות מוצא שונות ואף סותרות.